

Joanna ŚLÓRSKA

Uniwersytet Łódzki

Wyobraźnia twórcza a inteligencja emocjonalna i duchowa (na przykładzie *Nowych psalmów* Tadeusza Nowaka)

W swojej książce *Postmodernistyczne paradygmaty kultury i literatury*¹ z 2013 roku Lucyna Rożek zamieściła rozdział zatytułowany *Rola inteligencji duchowej i emocjonalnej w rozpoznawaniu wartości istniejących i kreowaniu nowych*². W ujęciu tego tematu, autorka *Postmodernistycznych paradygmatów...* wprowadziła również kategorię wyobraźni twórczej oraz związku tej kategorii z inteligencją emocjonalną i duchową, a wśród egzemplifikacji literackich znalazła się poezja Tadeusza Nowaka. Podążając za sformułowaną przez Lucynę Rożek problematyką, rozwinę w kontekście analizy *Nowych psalmów* Tadeusza Nowaka³ temat „orfickiej godności”, jako immanentnej zasady twórczości poetyckiej, w którym uwyraźnia się zmienne, charakterystyczne dla danej formacji kulturowej, biegunowe napięcie między indywidualnym i „wspólnym słowem”. W liryce Nowaka ekspresję owego napięcia kształtuje wstępnie sama forma gatunkowa wybrana przez poetę w funkcji nacechowania statusu wypowiedzi. Jak podkreślił Stanisław Balbus w swej analizie twórczości Tadeusza Nowaka, w odróżnieniu od pacierza, modlitwy indywidualnej i intymnej, dokonującej się bez liturgicznej sankcji:

¹ L. Rożek, *Postmodernistyczne paradygmaty kultury i literatury*, Częstochowa 2013.

² Tamże, s. 133–153. Pierwodruk tego rozdziału, zawarty był w monografii *Kategorie etyczne w czasach upadku duchowości*, „Prace Interdyscyplinarne”, t. 8, red. L. Rożek, Częstochowa 2011, s. 437–539. Reedycja rozdziału, stanowiącego część wcześniejszego projektu badawczego, to podkreślenie w monografii autorskiej zarówno kontynuacji podjętego problemu, jak i jego szczególnej ważności.

³ T. Nowak, *Nowe psalmy*, Warszawa 1978.

poezja psalmiczna to wyznanie osobistych przeżyć, wręcone zbiorowości [...], czynnik organizujący duchową wspólnotę „plemienną” za pomocą słowa, które z chwilą, gdy zostało wypowiedziane publicznie, staje się Wspólnym Słowem⁴.

Podporządkowany zasadzie „wspólnego słowa” realizm sytuacji kształtowany jest przez podmiot liryczny *Nowych psalmów* za pośrednictwem słownika odsyłającego do sfery typowych, wiejskich obiektów i pejzaży: – domowych i leśnych zwierząt, ptaków i owadów (jagnię, pies, baran, buhaj, koń, bawół, wilk, kret, mysz, mrówka, sokół, sowa, kruk, pająk, mrówka, żuk, pszczoła, trzmiel, kos); – roślin (brzoza, jawor, osika, czereśnia, jabłoń, trawa, łopian, koniczyna, owies); – pokarmów i narzędzi codziennego użytku (ciasto, woda, chleb, mleko, kasza, wino, miód, wiśnie, jabłka, łyżka, nóż, miska, kosa, sierp); – artefaktów kultu religijnego (dzwony, bębny, cynowe krzyżyki, przydrożne kapliczki i figury Chrystusa); – przestrzeni i miejsc wraz z typowymi dla nich obiektami (las, jezioro, rzeka, pole, mysie i królicze nory, mrowiska, łajno, śmietnik, siano, węgiel); emocji (śmiech, żal, trwoga, litość, tęsknota, odraza). Zdaniem Stanisława Burkota w poetyce Nowaka:

– jabłoń, jabłko, jawor, osika, kobyła mleko, kruk, sowa – kryją w sobie znaczenia dawne, cofające nas w prapoczątki, poza historię, w czas mitu. W tym czasie objawia się natura człowieka, niezmienna, należąca do owego prapoczątku – nasza biologia, związane z nią okrucieństwo, zwierzęcość, a także stała chęć wyrwania się z praw przyrody, przekroczenia jej nieuchronnych konieczności: kultura jest bowiem świadectwem i zapisem metafizycznych tęsknot człowieka⁵.

Nawiązywanie do tradycji słowiańskiej, pieśni ludowych, podań, legend i baśni⁶, a zarazem do tradycji biblijnej to twórczy projekt Tadeusza Nowaka, by „ukazać styk kultury pogańskiej z chrześcijaństwem”⁷. Projekt ten zanurzony został w szerszej idei – w założeniu o fundamentalnym znaczeniu tradycji kulturowej. Wydziedziczenie z owej tradycji to zdaniem Nowaka manifestacja postawy Judasza. W kontekście *Diabłów*, Nowak wskazuje na jednego ze swoich bohaterów, jako na figurację Judasza, który:

pojawia się z przypadku, z historycznego losu. Człowiek, który nie potrafił się obronić przed czekającą go w końcu karierą i potrafił być wbrew własnemu sumieniu przeciw temu, co na wsi było jak najbardziej godne i, co właściwie przez ludzi o takiej psychice jak on, zostało dokładnie zniszczone⁸.

⁴ S. Balbus, *Poezja w czasie marnym. O metafizyce i historiozofii poezji Tadeusza Nowaka*, Kraków 1992, s. 104–105.

⁵ S. Burkot, *Literatura polska 1939–2009*, Warszawa 2010, s. 213.

⁶ W kręgu krainy baśniowej mieszczą się tak charakterystyczne motywy, jak – sokół, jeleń, łania i gronostaj, co podkreśliła A. Kamińska, *Poezja Tadeusza Nowaka*, [w:] *Tadeusz Nowak*, wybrał, oprac. i wstępem opatrzył J.Z. Brudnicki, Warszawa 1981, s. 73–81.

⁷ *Źródła. Z Tadeuszem Nowakiem rozmawia Zbigniew Taranienko*, „Literatura na Świecie” 1973, nr 19, s. 9.

⁸ Tamże.

W reprezentacji zderzenia popędowej, biologicznej natury człowieka z przeżyciami duchowymi, inspirowanymi tradycją religijną i artystyczną, swoisty mit założycielski świata przedstawionego w *Nowych psalmach* ustanawiają obrazy i symbole noża. Za pośrednictwem tego właśnie znaku – noża – wyrażana jest wizja mrocznego kosmosu („wbity nóż koło noża w czarną jamę po słońcu”, „widnokres z noży” (*Psalm mysi*), jak i pragnienie przemiany zwykłej, wspólnej wsi w *res tantum* („wieś wieczną”⁹ zbudowaną na sakramencie brata Anioła), w której „nóż nie kroi, nie dźga, nie drze nieba na pasy” (*Psalm kreci*), a ludzie nie starają się ignorować doświadczeń upadku i winy, a w konsekwencji żyć, „jakby nigdy nie było / kurzej szyi pod nożem / białej brzozy pod piłą” (*Psalm sielankowy*). Wypowiadając się w kontekście swojej twórczości psalmicznej, Nowak podkreślał, że są to pieśni między weselem i grobem, pieśni okrutne i groteskowe:

Symbolika w nich zawarta nie jest ornamentem. Symbole znaczą istotę, są jej pojęciowym i artystycznym synonimem. Wyciągnięcie noża w weselnej bójce to objawienie żelaza (np. *Psalm o nożu w plecach*)¹⁰.

Jezus, anioł, człowiek i pies we wspólnej wsi

„Poszukiwanie miejsca, w którym już się znajdujemy,
to najbardziej fatalne i mroczne z poszukiwań”.
(Harold Bloom¹¹)

W 1973 roku, komentując własną praktykę twórczą, Tadeusz Nowak wskazał na podstawową ramę konstrukcyjną, w którą wpisuje temat epicki lub liryczny: „zazwyczaj w pierwszych liniijkach rysuję realistyczną sytuację. A potem następuje próba określenia tego świata, poszerzenia o sprawy z tej sytuacji, którą nazwałbym sytuacją biblijną, tego, co jest moim zapleczem kulturowym”¹². Naj-

⁹ Na temat motywu konstruowania „wsi wiecznej” zob. J. Błoński, „*Psalm o nożu w plecach*”, [w:] *Tadeusz Nowak*, s. 131–137.

¹⁰ *Bunt i mądrość ludzkiej wspólnoty. Z Tadeuszem Nowakiem rozmawia Roch Sulima*, „Nowe Książki” 1970, nr 16; przedruk: *Wybrane opinie Tadeusza Nowaka o swoich książkach*, [w:] *Tadeusz Nowak*, s. 318.

¹¹ H. Bloom, *Lęk przed wpływem. Teoria poezji*, przeł. A. Bielik-Robson, M. Szuster, Kraków 2002, s. 57.

¹² *Źródła. Z Tadeuszem Nowakiem...*, s. 9. Piszac o „tworzeniu wieloplanowego obrazu słownego dla jednego przedmiotu”, np. w złożonej konstrukcji obrazu jabłka, Adam Dąbrowski wyodrębnia kolejno „k r a g s a d u - o g r o d u: sad, jabłko (pachnieć, kamieniem spadać), korona (sadu); k r a g s a d u - r a j u: jabłko, bóg, archanioł (upadać), skrzydło, Adam, psalm, nieśmiertelność (poraniona), śmierć nieśmiertelna, śmiertelne ciało; k r a g a n a t o m i i: Adam, jabłko (w przelocie); l e g e n d a o W i l h e l m i e T e l l u: jabłko, przeszyte strzałą; k r a g k r ó l e w s k i: jabłko, korona, złota sieć. Jakości zmysłowe, asocjacje mitologiczne, baśniowe, symboliczne. A. Dąbrowski, *Widzenie sadu (fragment końcowy)*, [w:] *Tadeusz Nowak*, 137–141; zob. także A. Dąbrowski, *Metaforyka Tadeusza Nowaka*, [w:] *Studia*

szerszą, biblijną ramą, stanowiącą figuratywny znak samego podmiotu mówiącego w *Nowych psalmach* stała się starotestamentowa fabuła o Tobiaszu i jego podróży odbywanej pod czujną opieką i strażą archanioła Rafała. Aniołowi i Tobiaszowi towarzyszył w wędrówce pies („A Tobiasz poszedł i pies za nim pobiegł”, Tb 6,1¹³). W sztuce europejskiej motyw podróży Tobiasza z wyraźnie zaznaczonym przedstawieniem psa został podjęty w obrazie olejnym Antonia Pollaiuola i Piera del Pollaiuola z 1475 roku (*Młody Tobiasz i Archanioł Rafael na drodze do Rages*, Galeria Sabauda) oraz w obrazie Tycjana z 1626 roku (*Archanioł Rafael i Tobiasz*). Pies to kulturowy symbol wierności, czujności, straży i wiary, towarzysz dusz w ich drodze ku zaświatom. Może symbolizować również negatywną stronę osobowości – egoizm, cynizm, nikczemność i okrucieństwo¹⁴. W liryce Nowaka utrzymana jest ambiwalencja symbolu psa.

Topos anioła-przewodnika, wiara w indywidualnego anioła stróża, został włączony w pierwszych wiekach chrześcijaństwa do kosmologii¹⁵, a jego wskazywane zakorzenienie to przede wszystkim *Psalm 91*. W *Psalmie* tym (*O Bożej opiece*), po numinotycznym obrazie wiernego Boga-Ptaka, chroniącego przed złym słowem i siłami myśliwych (Bóg jest Tym, który „Okryje cię swymi piórami i schronisz się pod jego skrzydła: Jego wierność to puklerz i tarcza” (Ps 91, 3–4), znajduje się werset stanowiący znany składnik logosu śródziemnomorskiego: „Bo swoim aniołom dał rozkaz o tobie, aby cię strzegli na wszystkich twych drogach” (Ps 91,11)¹⁶. W rozwinięciu tradycji starotestamentowej, kluczowe znaczenie miała w kulturze idea anioła-przewodnika i obrońcy, który trwa wiernie także przy duszach grzesznych. Cierpi wraz z nimi, doświadcza ludzkich upadków, poniżenia i samoponiżania się przez człowieka¹⁷. Ten właśnie składnik tradycji jest najważniejszy dla podmiotu mówiącego *Nowych psalmów* i został wypuklony w *Psalmie anielskim*¹⁸:

Spił się mój anioł Leży obok
I trawa milczkiem go zarasta
Z pszennego pola rośnie obłok
na drożdżach makowego ciasta

Spił się i anielskością całą
w wiosenną łąkę runął nagle

z *teorii i historii poezji*, red. M. Głowiński, Wrocław 1970, s. 403–427 (przedruk [w:] *Tadeusz Nowak*, s. 152–177).

¹³ Tłumaczenie za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia*, w przekładzie z języków oryginalnych opracował Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Benedyktynów Tyńskich, Poznań 1999.

¹⁴ W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 2012, s. 317–320.

¹⁵ J. Delumeau, *Skrzydła anioła. Poczucie bezpieczeństwa w duchowości człowieka Zachodu w dawnych czasach*, przeł. A. Kuryś, Warszawa 1998, s. 318–319.

¹⁶ Tłumaczenie za *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia*.

¹⁷ J. Delumeau, *Skrzydła anioła...*, s. 333.

¹⁸ T. Nowak, *Psalm anielski*, [w:] tegoż, *Nowe psalmy*, s. 66.

Teraz podnoście mgielne ciało
wiatraczne śmigi leśne żagle

Podnoście kładźcie w dzwon łąkowy
i pójcie mlekiem z ziół scedzonym
gdy anyż bije mu do głowy
i biją pokłon nieboskłony

Spіл się wytarzał w końskim łajnie
że tylko kłaść go psio pod skibę
Wpiły się drogi weń rozstajne
na jego oczy gawron dybie

Spіл się i nie chce wejść na powrót
w anielskość we mnie nie zgojoną
Zaniosłem go na plecach do wrót
wrzuciłem w gnojne wozu dzwono

i zaprzęgając chabecinę
wywiozłem w pola nieobeszłe
gdzie go wydziobią ptaki inne
i inne go dojedzą deszcze

Postać anioła w przytoczonym *Psalmie* jest nie tylko hipostazą stanu podmiotu osobowego. Sens znaczeń konstruuja obrazy stopniowego zanurzania sacrum w substancjalności świata. Tę ideę podtrzyma Nowak jeszcze dobitniej w wierszu *Psalm boży*¹⁹, obrazującym drogę Jezusa i kontynuującym motyw tematyczny, zakorzeniony w leksemie „mak”:

I on przy dyszlu naszym człapie
choć w czerwiach cały jego bok
i wywieźć się pozwala szkapie
w tłoczony za wsią z maku mrok

Człapiący przy „naszym dyszlu” Jezus, podobnie jak anioł, uczestniczy w powszechnej, wiejskiej codzienności. Równocześnie obraz ten reprezentuje osobliwą substancjalność przemiany Boga, otwierającą ryt sakralizacji natury. Rytuał ten, eksponowany metaforą „Jezus Chrystus to mak”, zakorzeniony jest w starogreckiej, a później także chrześcijańskiej tradycji identyfikującej symbolicznie leksem „mak” ze snem i śmiercią oraz przebudzeniem, zmartwychwstaniem i odrodzeniem²⁰.

Figury Boga i anioła, „pochowanych” w trumnie ziemi, zarastającej trawą, stanowią składnik wyobraźniowej i semantycznej konstrukcji, której istotą jest analogia o charakterze eschatologicznego mitu. Tak jak wiosną odrasta, wskrzesza się odwiecznie natura, tak niech „wzrosną” Bóg i anioł. Wpisane w tę analogię pragnienie odnowienia się sacrum, jako poetycka wizja mitu zbawczego, prowadzi do zawieszenia czy wręcz zniesienia wielobiegunowego, dramatycz-

¹⁹ T. Nowak, *Psalm boży*, [w:] tamże, s. 74.

²⁰ J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dictionnaire des symboles*, Paris 1982, s. 735.

nego napięcia obrazów, leksyki i wartości, które w tradycji kulturowej obejmuje bieguny transcendencji i immanencji, symbolicznego nieba i ziemi, wzniosłości i trywialności, duchowego i emocjonalnego nastawienia. W świecie przedstawionym *Nowych psalmów* rzeczywistość ulega gwałtownej kontrakcji – wszelka natura biologiczna i cielesna wchłania Boga i którąś wiosną winna się odrodzić jako żywe, święte ciało²¹. Założycielski mit o nożu traci swoją moc, a zasadą genezyjską staje się ontologia przemiany świata doczesnego w świat wieczny. Zasadą tej przemiany jest pożądana transfiguracja i transsubstancjalizacja natury. Bóg i anioł nie są jeszcze wchłonięci w ziemię i jeszcze nie rozpoczął się proces kreacji przebóstwionej wsi. Nadal bowiem dzianie się świata jest równoznaczne z dzianiem się przemocy – z władzą noża. Czy wystarczy jednak zawieść tę władzę, by uświęcić ziemską naturę? Podmiot liryczny *Nowych psalmów* nie wyraża wprost żadnych, dodatkowych warunków, pod jakimi owa przemiana mogłaby się dokonać. W apofatycznej poetyce Nowaka dominują obrazy rozpadu wszelkich wartości czy też (jak Lucyna Rożek napisała za Gustawem Herlingiem-Grudzińskim) – obrazy antywartości²².

Zasadnicze pytanie, ku któremu prowadzi poetycka eschatologia Nowaka, przekracza wąski paradygmat aktualnej, postmodernistycznej formacji w kulturze. Dotyczy ono znacznie dłuższego w tradycji sporu teologicznego, filozoficznego i artystycznego, związanego nie tyle z wizją rzeczywistości zewnętrznej, ile z samym podmiotem osobowym, jego indywidualnym odniesieniem do własnego doświadczenia emocjonalnego, duchowego oraz sposobu rozumienia wartości. Problem ten podjął współcześnie Maurice Nédoncelle, duchowny katolicki o wykształceniu teologicznym i filozoficznym, profesor uniwersytetu w Strasburgu, zaliczany do filozofów dialogu. Zdaniem Nédoncelle'a:

umiłowanie wartości jest stanem duszy, która nie umie nazwać tego, o co zabiega... Jest to nieokreślone jeszcze wznoszenie się ku temu, co Boże, i dlatego właśnie mylono często wartości z Bogiem... W gruncie rzeczy wartości są poczwarkowatym pojęciem, jakie mamy o Bogu [...]. Artysta, myśliciel i moralista są prorokami, którzy zatrzymali się w połowie drogi²³.

Takie zatrzymanie się w drodze jest znamienne dla figury wędrowca wpisanego w poetykę immanentną *Nowych psalmów*. Charakter tej drogi i jej moralne uprawomocnienie uwypukla kontekst mitu artysty i orfickiej godności, reprezentowany nie tylko w tekstach literackich Nowaka, ale także w wywiadach, stanowiących fragment jego poetyki sformułowanej.

²¹ Temat substancjalności, percepcji zmysłowej i motyw „wejścia we własne ciało” w liryce Nowaka podkreślił P. Dybel, *Zbuntowany prorok*, [w:] *Tadeusz Nowak*, s. 300–311, 308.

²² L. Rożek, *Postmodernistyczne paradygmaty kultury...*, s. 141.

²³ M. Nédoncelle, *La Réciprocité des consciences. Essai sur la nature de la personne*, Paris 1942, s. 119, cyt. za: P. Roqueplo, *Doświadczenie świata doświadczeniem Boga. Rozważania teologiczne nad Bożym znaczeniem aktywności ludzkich*, przeł. W. Krzyżaniak, Warszawa 1974, s. 217.

Orficka godność

Pojęcie „orfickiej godności” (*Orphic integrity*) wprowadził w swych rozważaniach Harold Bloom, gdy formułował poetykę sześciu zabiegów rewizyjnych, odzwierciedlających możliwe odniesienia twórcy do tradycji. Do owych sześciu zabiegów rewizyjnych należą: *clinamen* (poetycka błędna interpretacja, umyślne odchylenie od tekstu prekursora); *tessera* (dopełnienie i antyteza, kreacja nowego sensu); *kenosis* (zerwanie z ciągłością tradycji, pustoszenie, funkcja obronna); *demonizacja* (osobista kontrwniosłość w reakcji na wzniosłość prekursora); *askesis* (akt samooczyszczenia, zerwania, którego celem jest doskonała samotność); *apophrades* (powrót zmarłych, otwarcie się na prekursora, podjęcie jego głosu)²⁴. W poetyce *Nowych psalmów* szczególne znaczenie mają zabiegi demonizacji, *kenosis* i *askesis*. Zdaniem Blooma:

demonizacja jest ruchem indywiduacji osiąganej poprzez wycofanie się z własnej jaźni [...], jako zabieg rewizyjny, jest aktem samookaleczenia, którego celem jest zdobycie wiedzy, dzięki pozornej utracie mocy²⁵.

Interpretując pojęcie „orfickiej godności” w analizie *askesis*, Bloom odwołuje się do Shelleya: „Tym, co najbardziej przerażające w Shelleyu, jest jego orficka godność, bystrość ducha zbyt niecierpliwego, by zawierać kompromisy, bez których niemożliwa jest nie tylko egzystencja społeczna, ale i naturalne życie”²⁶.

Podmiot mówiący w *Nowych psalmach* został ukształtowany przez autora wewnątrz- i zewnątrztekstowego jako figura wędrowca, krążącego w znanej sobie, realistycznej przestrzeni lokalnej, a zarazem odbywającego podróż w logosie, tradycji kulturowej i religijnej. Punktem kardynalnym na drodze wiejskiego nomady jest samo otwarcie wędrowki – pierwsza, dana i rozpoznana w swej wieloznaczności „furtka”. „Nie wiem nie wiem o niebie [...] lecz wszystko wiem o furtce / wychodzącej na drogę” (*Psalm nie wiem*). Podstawowym składnikiem sytuacji inicjalnej staje się pragnienie autokreacji w języku, wyzwolenie z „anonymowego szeptu”. Zdaniem Nowaka:

w literaturze świadomy akt twórczy następuje wtedy, gdy zaczyna się wybierać słowo, tworzyć język. Nie po to, żeby się nie zagubić, w szarości czy pstrokatości literatury, ale po to, żeby być sobą, siebie wypowiedzieć najprawdziwiej²⁷.

²⁴ H. Bloom, *Lęk przed wpływem. Teoria poezji*, przeł. A. Bielik-Robson, M. Szuster, Kraków 2002, s. 57–59.

²⁵ Tamże, s. 149.

²⁶ Tamże, s. 171; H. Bloom, *The Anxiety of Influence. A Theory of Poetry*, London – Oxford – New York 1975, s. 131: „What is most terrifying about Shelley is his Orphic integrity, (uczciwość, czystość, prawość) the swiftness of a spirit too impatient for the compromises without which societal existence and even natural life are just not possible”.

²⁷ *Źródła. Z Tadeuszem Nowakiem...*, s. 9. Zdaniem Stanisława Burkota „Nowak szuka swej odmienności przede wszystkim w kulturze, kształtującej wyobraźnię, a przez to sposoby myślenia i przeżywania”; S. Burkot, *Literatura polska 1939–2009*, s. 213.

W liryce Nowaka zasadę „siebie wypowiedzieć najprawdziwiej” wyraża głównie zabieg kontrwniosłości (demonizacji) wobec tradycji i Ojca²⁸, zakładający jednak konieczność stałego odnoszenia się do kontestowanej przeszłości (metaforycznego domu, opuszczonego wraz z otwarciem furtki):

twórcy o naprawdę silnej wyobraźni dokonują przywłaszczenia. Ale wszystko ma swoją cenę; proces przywłaszczenia wiąże się z przejmującym lękiem przed zadłużeniem – który bowiem z silnych twórców chciałby się dowiedzieć, że poniósł klęskę, próbując stworzyć samego siebie?²⁹

Rozpoczęcie podróży to równocześnie w ramach warsztatu twórczego aktualizacja zabiegów *kenosis* i *askesis*. Analizując *askesis*, Bloom odwołuje się do Platona:

oczyszczenie [...] polega na tym [...] żeby najwięcej duszę od ciała oddzielić i przyzwyczaić ją do tego, żeby się sama w sobie ze wszystkich zakątków ciała umiała skupiać i zbierać³⁰.

Intencjonalny ruch w kierunku silnej, skupiającej perspektywy, umożliwiającej powielanie i względnie stałe wartościowanie horyzontów zdarzeń łączy się w *Nowych psalmach* z dokonaną w świecie przedstawionym redeskrypcją fabuły starotestamentowej o Tobiaszu, polegającą na zawieszeniu klauzuli i zakończenia przekazu źródłowego. W fabule biblijnej rozpoczęcie podróży przez młodego Tobiasza poprzedza pakt ojca z aniołem, „którego miał za człowieka” (Tb 5,14–15: „Rzekł mu tedy Tobiasz: «Czy możesz zaprowadzić syna mego do Gabela w Rages, mieście medyjskim? A gdy się wrócisz, oddam ci twą zapłatę». I rzekł mu anioł: «Ja go zawiodę i z powrotem przywiodę do ciebie»”). W świecie *Nowych psalmów*, znana jest furtka otwierająca drogę, zakreślony jest ogólnie cel wędrówki, ale jej kres jest zasłonięty. Miejsce, do którego podmiot mógłby powrócić, nie jest już identyczne z domem opuszczonym, a sama wędrówka nie daje żadnej obietnicy, że w ogóle można do jakiegokolwiek, bezpiecznego i wzniosłego miejsca dotrzeć – nie tylko dlatego, że dom źródłowy został niebacznie porzucony, lecz że ów pierwszy dom („dom wyjścia”) nie już rozpoznawany jako całość i dobro. Zdaniem Stanisława Balbusa:

jest to m e t a f i z y k a n e g a t y w n a, metafizyka u t r a t y. Jej punktem wyjścia nie jest Byt, Całość metafizyczna, ale to, co pozostało: poszczególne konkretne, poddane działaniu Historii rzeczy i zjawiska, poprzez których rozsypkę, bezdomność i przypadkowość wyraża się owa utrata i przeświadczenie niejasno pierwotny charakter tego, co zostało utracone³¹.

Zadana dla podmiotu aktualność cechuje taki czas, który „jak kundel z łapą w paściach / zostawia w piasku trop syczący” (*Psalm śmietnikowy*), „dzień dzisiejszy to szpicel w bramie” (*Psalm o promie*), „czas kopytem grzebie”, zrzuca

²⁸ Zasada „zerwania z Ojcem” to także jeden ze składników realnej sytuacji rodzinnej i mitu personalnego w twórczości Nowaka. Por. *Po odejściu proroków*, [w:] Tadeusz Nowak, s. 46–57.

²⁹ H. Bloom, *Lęk przed wpływem...*, s. 49.

³⁰ Tamże, s. 160; por. Platon, *Fedon*, przeł. W. Witwicki, Warszawa 1982, s. 387.

³¹ S. Balbus, *Poezja w czasie marnym...*, s. 173.

„szalej i niepamięć” (*Psalm pożegnalny*), sprawia, że zbiera się „ropna pamięć”, a deszcze są „gorzkie od jodyny” (*Psalm o majowym lesie*). Jest to czas, w którym krew i ofiara Chrystusa została przetopiona na cynowe krzyżyki (*Psalm o głodzie*), a „anioły w rytualnych szatach skręcają nam róże z drutu” (*Psalm o listku*). Równocześnie „ropień pamięci” to epifania Golgoty, której temat i ideę eksponuje podmiot liryczny w *Psalmie litościwym*³². Ostatni z wymienionych *Psalmów* otwiera dwuwers: „Zabiłbym cię z litości / z litości ukrzyżował”, po którym rozwijają się obrazy życia Chrystusa jako powtórnych stacji Drogi Krzyżowej:

dałbym ci kij na drogę
i psa złego jak człowiek
byle ci się domknęły
podwójne wieka powiek
[...]
sprawiłbym też że w którą
stronę świata się udasz
wpije się w twoje usta
naszej modlitwy Judasz
i biczować cię będzie
do czerwieni wiklina
i na berła się jabłka
z wszystkich sadów pościna

Temat tego antywzniosłego i sarkastycznego *Psalmu* – by zamknąć oczy Chrystusa („domknąć podwójne wieka powiek”) patrzącego teraz na świat – zbudowany jest na emocji współodczuwania, której wyróżnikiem jest wyraźne przeniesienie ludzkich uczuć czy też swoiste jednoczenie się człowieka z Bogiem we wspólnym odczuwaniu cierpienia i zła. Emocja ta zawiesza jakiegokolwiek kontekst refleksyjny, obiektywizujący się w racjach metafizycznych czy teologicznych. *Psalm* ten eksponuje najdobitniej pęknięcie między inteligencją emocjonalną i duchową w wyobraźni Nowaka; jest to chyba pęknięcie nieuniknione, ponieważ w świecie *Nowych psalmów* nie da się uspokoić serca, które zostało zranione cierpieniem Boga. Jest to zarazem najwyższa sygnatura „godności orfickiej” w liryce Nowaka – utrzymanie czystości własnego głosu, uparte odsłanianie świata trwającego we władzy noża. Obraz pęknięcia między uczuciami a inteligencją duchową pojawia się wprost w *Psalmie o ściętej głowie*: „Głowa z tułowiem się nie zrasta / usta nie mogą wyrzec amen/ i upadają w dzieżach ciasta/ i cały w czerwiah jest sakrament”.

Inteligencja duchowa to refleksyjna zdolność poznawcza nadbudowana nad doświadczeniami sytuacji granicznych – dobra, zła, cierpienia, lęku, miłości, śmierci³³. Andrzej J. Kuźmicki, interpretując zasadę „inteligencji duchowej”, identyfikuje jej rozwój z kształtowaniem się personalnego, „regulacyjnego metapodmio-

³² T. Nowak, *Psalm litościwy*, [w:] *Nowe psalmy*, s. 10–11.

³³ D. Zohar, I. Marshall, *Inteligencja duchowa*, przeł. P. Turski, Poznań 2001, s. 17–27.

tu”, którego ekspresja wyraża się przede wszystkim za pośrednictwem zachowań twórczych. Zdaniem Kuźmickiego „istotę duchową cechują trzy podstawowe zasady nią rządzące: po pierwsze, jest to spontaniczna zasada ruchu i aktywności, po drugie, właściwość swobodnego tworzenia obrazów, niezależnie od percepcji zmysłowej, i po trzecie, autonomiczna i suwerenna zdolność do manipulowania tymi obrazami”³⁴. Danah Zohar i Ian Marshall wyodrębniają sześć ścieżek rozwoju inteligencji duchowej: obowiązku, opieki, wiedzy, indywidualnej przemiany, braterstwa, służebnego przewodnictwa³⁵. W programie twórczym Nowaka kluczowa jest droga indywidualnej przemiany, a także podporządkowana jej droga braterstwa. Istotą drogi indywidualnej przemiany jest doświadczenie „krawędzi”, bycie „pomiędzy”:

pomiędzy znanym a nieznanym, poznawalnym a niepoznawalnym, sensem a bezsensem, pewnością a zmieszaniem, uniesieniem a przygnębieniem, zdrowiem psychicznym a chorobą umysłową, radością a rozpaczą, Światłem a Cieniem, życiem a umieraniem, bezpieczeństwem a trwogą, szaleństwem a opanowaniem, ekstazą a nijakością, miłością a jej utratą, miłością a jej brakiem³⁶.

Pokonywanie krawędzi to droga do centrum³⁷. W świecie przedstawionym *Nowych psalmów* owo centrum jest odroczone w czasie – może się dokonać przez rytuał izomorfizmu paschalnego, równopostaciowość wsi realnej i „wsi wiecznej” jako Ziemi Obiecanej. „Wieś wieczna” to *res tantum*, homologiczna do ostatecznej rzeczywistości eucharystycznej, a wówczas składniki wielobiegunowej rzeczywistości nabierają charakteru konsekrowanych substancji, stają się *Res et Sacramentum*, rzeczywistością i znakiem³⁸. Jest to zarazem w *Nowych psalmach* mit genezyjski, a w kreacji Ziemi Obiecanej istotny jest także pierwszy, spleciony jak z wikliny, wiersz, i słowo nieodróżnialne od rzeczy: „jakby się z przędzy zim / co tylko wszechświat począł / Jakby się stała rzeka / i w rzece ryba pierwsza, i nagle pies zaszczekał / z wikliny tego wiersza” (*Psalm dymny*).

Próba ściągania owego (odroczonego w czasie) centrum w krąg teraźniejszości to eksploracja wyobraźni twórczej³⁹, podpowiadającej sprowadzenie aniołów i Chrystusa do wspólnego stołu, wspólnej pracy, wspólnych uczuć. Podmiot mówiący *Nowych psalmów* kształtuje w ten sposób ideę podmiotu kolektywnego⁴⁰, jako złożonego podmiotu moralnego, a także cielesnego i duchowego.

³⁴ A.J. Kuźmicki, *Symbolika jaźni*, Warszawa 2008, s. 62.

³⁵ D. Zohar, I. Marshall, *Inteligencja duchowa...*, s. 231–264.

³⁶ Tamże, s. 252.

³⁷ Tamże.

³⁸ P. Roqueplo, *Doświadczenie świata...*, s. 212.

³⁹ W opublikowanym w 1999 roku opracowaniu *The Feeling of What Happens* Antonio R. Damasio podkreślił, iż „świadomość w swoim obecnym kształcie wymusza, by świat wyobraźni był tym, co najważniejsze dla jednostki”; A.R. Damasio, *Jak ciało i emocje współtworzą świadomość*, przeł. M. Karpiński, Poznań 2002, s. 326–327.

⁴⁰ Analizując problem tożsamości osobowej w filozofii Dereka Parfita, Pascal Engel pisze: „Być może podmioty moralne nie są już podmiotami, lecz k o l e k t y w a m i, a teza ta każe nam uznać, że czyn i odpowiedzialność mierzy się nie względem mnie, lecz względem kolektyw-

Wartość „ja” (autokreacji), rozciągnięta na wartości wspólnotowe i dobro moralne podkreślana jest u Nowaka formą językową:

Konkretność języka, wyrażająca się w nazywaniu jednostkowym, niejako imiennym, rzeczy, sprzętów, drzew, roślin, zwierząt, „sąsiadów” najbliższych człowieka. Owo sąsiedztwo nadaje bohaterom wspólnotowe rysy zewnętrzne i wewnętrzne: żyją w określonym otoczeniu, są jego częścią, poddają się oddziaływaniu tego otoczenia, a jeśli je kształtują, to zawsze w zgodzie z jego intuicyjnie odczuwanymi prawami [...], konkret staje się częścią antropomorfizacyjnej metafory⁴¹.

Staje się także częścią metafory teistycznej. „Bóg jest po prostu jedną z żywych istot zamieszkujących kosmos, jak ludzie, zwierzęta, rośliny, kamienie, ziarenka piasku, rzeki, planety – gdyż u Nowaka żywe jest wszystko, co j e s t”⁴² – ale Bóg partycypuje wówczas także w cierpieniu i zagubieniu, jego losem staje się los wszelkich istot; panteizm to wspólna ekstaza, ale i wspólna tragedia. To właśnie doświadczenie tragedii, któremu podmiot liryczny *Nowych psalmów* usiłuje nadać ironiczny i groteskowy rys pełniący funkcję retorycznego gestu obronnego, dominuje w świecie przedstawionym. Dominację tę utrzymuje uczucie, wobec którego „ja” pozostaje bezbronne. Na ten właśnie rodzaj doświadczenia zwrócił uwagę przywołany wcześniej Maurice Nédoncelle, gdy mówił, że „artysta, myśliciel i moralista są prorokami, którzy zatrzymali się w połowie drogi”⁴³.

Ale owo zatrzymanie się w połowie drogi jest orfickim wyznaniem, spowiedzią z takiego świata, który jest aktualnie przez osobę przeżywany. Zasada takiego wyznania, świadectwo emocjonalnej prawdy, zapis kolejnych doświadczeń, zachowanie orfickiej godności niedopuszczającej kompromisów w ich przekazywaniu to właśnie moralne, nie tylko artystyczne uprawomocnienie zatrzymania się w połowie drogi.

Bibliografia

- Balbus S., *Poezja w czasie marnym. O metafizyce i historiozofii poezji Tadeusza Nowaka*, Kraków 1992.
- Bloom H., *Lęk przed wpływem. Teoria poezji*, przeł. A. Bielik-Robson, M. Szuster, Kraków 2002.
- Bloom H., *The Anxiety of Influence. A Theory of Poetry*, London – Oxford – New York 1975.

nych bytów działających”; P. Engel, *Teoria tożsamości osobowej Parfita*, przeł. A. Lewańska, [w:] *Podmiotowość i tożsamość*, red. J. Migasiński, Warszawa 2001, s. 129.

⁴¹ S. Burkot, *Literatura polska 1939–2009*, s. 212.

⁴² S. Balbus, *Poezja w czasie marnym...*, s. 197. Por. zdanie J. Błońskiego: „Dla Nowaka istnieje tylko to, co konkretne; ale też wszystko, co konkretne, jest żywe [...] Ta liryka rządzi całkowicie animizacja i antropomorfizm”; J. Błoński, *Po odejściu proroków*, [w:] *Tadeusz Nowak*, s. 56.

⁴³ M. Nédoncelle, *La Réciprocité des consciences...*, cyt. za: P. Roqueplo, *Doświadczenie świata...*, s. 217.

- Bunt i mądrość ludzkiej wspólnoty. Z Tadeuszem Nowakiem rozmawia Roch Sulima*, „Nowe Książki” 1970, nr 16.
- Burkot S., *Literatura polska 1939–2009*, Warszawa 2010.
- Chevalier J., Gheerbrant A., *Dictionnaire des symboles*, R. Laffont, Paris 1982.
- Damasio A.R., *Jak ciało i emocje współtworzą świadomość*, przeł. M. Karpiński, Poznań 2000.
- Dąbrowski A., *Metaforyka Tadeusza Nowaka*, [w:] *Studia z teorii i historii poezji*, red. M. Głowiński, Wrocław 1970.
- Delumeau J., *Skrzydła anioła. Poczucie bezpieczeństwa w duchowości człowieka Zachodu w dawnych czasach*, przeł. A. Kuryś, Warszawa.
- Engel P., *Teoria tożsamości osobowej Parfita*, przeł. A. Lewańska, [w:] *Podmiotowość i tożsamość*, red. J. Migasiński, Warszawa 2001.
- Kopaliński W., *Słownik symboli*, Warszawa 2012.
- Kuźmicki A.J., *Symbolika jaźni*, Warszawa 2008.
- Nédoncelle M., *La Réciprocité des consciences. Essai sur la nature de la personne*, Paris 1942.
- Nowak T., *Nowe psalmy*, Warszawa 1978.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia*, w przekładzie z języków oryginalnych opracował Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, Poznań 1999.
- Platon, *Fedon*, przeł. W. Witwicki, Warszawa 1982.
- Roqueplo P., *Doświadczenie świata doświadczeniem Boga. Rozważania teologiczne nad Bożym znaczeniem aktywności ludzkich*, przeł. W. Krzyżaniak, Warszawa 1974.
- Rożek L., *Kategorie etyczne w czasach upadku duchowości*, „Prace Interdyscyplinarne”, t. 8, red. L. Rożek, 2011.
- Rożek L., *Postmodernistyczne paradygmaty kultury i literatury*, Częstochowa 2013.
- Tadeusz Nowak*, wybrał, oprac. i wstępem opatrzył J.Z. Brudnicki, Warszawa 1981.
- Zohar D., Marshall I., *Inteligencja duchowa*, przeł. P. Turski, Poznań 2001.
- Źródła. Z Tadeuszem Nowakiem rozmawia Zbigniew Taranienko*, „Literatura na Świecie” 1973, nr 19.

Wyobrażenia twórcza a inteligencja emocjonalna i duchowa (na przykładzie Nowych psalmów Tadeusza Nowaka)

Streszczenie

Artykuł odwołuje się do rozważań Lucyny Rożek, zawartych w jej książce *Postmodernistyczne paradygmaty kultury i literatury* (2013), zwłaszcza w rozdziale *Rola inteligencji emocjonalnej i duchowej w rozpoznawaniu wartości istniejących i kreowaniu nowych*. W prezentowanym artykule wzięty uwzględniono problem relacji oraz zależności pomiędzy podstawowymi funkcjami poznawczymi. Problem ten został rozwinięty w kontekście poetyki utworów Tadeusza Nowaka, jej formalnych, tematycznych oraz ekspresyjnych wyznaczników. Omówiono: konstrukcję wielopo-

ziomowych znaczeń nacechowanych leksemów; aksjologiczną waloryzację kulturalnej i religijnej tradycji jako podstawy kształtowania lokalnych społeczności i indywidualnego „Ja”; uobecnianie nastawienia „orfickiej godności” jako przeciwstawnej do postawy Judasza, która współcześnie, według Nowaka, jest figuracją zasady wydziedziczenia tradycji. Wyznaczniki te zostały rozwinięte w analizie: – dwóch fundamentalnych w twórczości Nowaka „rewizyjnych nastawień” (Bloom), *askesis* i *demonization*; – rekonstrukcji postawy autobiograficznej „ja” oraz „pamięci autobiograficznej” jako źródła aktów twórczych, które pozwalają na reprezentację splotu komunikacji oraz pamięci kulturowej.

Szerszy kontekst referencyjny składa się z historycznoliterackiego opracowania dzieła Tadeusza Nowaka oraz koncepcji kreatywnej wyobraźni, duchowej oraz emocjonalnej inteligencji, formułowanych przede wszystkim przez Blooma, Requeplo, Damasio, Kuźmickiego oraz Zohara i Marshalla, którymi Lucyna Rożek także się kierowała w swoim opracowaniu.

Słowa kluczowe: Tadeusz Nowak, wyobraźnia twórcza, inteligencja emocjonalna, inteligencja duchowa, *Nowe psalmy* Tadeusza Nowaka.

Creative imagination vs. spiritual and emotional intelligence (on the example of *New psalms* by Tadeusz Nowak)

Summary

Article constitutes a reference to considerations of Lucyna Rożek, contained in her book *Post-modern paradigms of culture and literature* (2013), especially to the chapter *Role of emotional and spiritual intelligence in recognizing the existing values and creating the new ones*. The problem of relationship and correlation between basic cognitive functions that are actualized by the creative subject is taken into consideration in the presented reference. This problem is being developed in the context of the poetics inherent in the poetry of Tadeusz Nowak. The following formal, thematic and expressive determinants of Nowak's poetics are exposed in the discussion: constructing multilevel meanings of the marked lexemes; axiological valorization of cultural and religious tradition as the basis for shaping the local communities and the individual “I”; actualization of the attitude of “Orphic dignity” as opposed to the attitude of Judas, which is currently, according to Nowak, a figuration of the rule of tradition disinheritance. Refinement of the identified determinants is developed in the analysis of: – fundamental in the work of Nowak's two ‘revisory attitudes’ (Bloom), ‘askesis’ and ‘demonization’; – the reconstruction of the attitude of “autobiographical self” and “autobiographical memory” as a source of creative acts that allow representation of the weave of communication and cultural memory.

The wider referential context is constituted by the historical-literary elaboration of the work of Tadeusz Nowak and by the concepts of creative imagination, spiritual and emotional intelligence, formulated primarily by Bloom, Roqueplo, Damasio, Kuźmicki and Zohar & Marshall, to which also Lucyna Rożek has directed in her elaboration.

Keywords: Tadeusz Nowak, creative imagination, spiritual intelligence, emotional intelligence, *New psalms* by Tadeusz Nowak.